

## प्रकरण 6 वे

### संशोधन अहवाला सारांश, निष्कर्ष व शिफारशी

#### 6.1 सारांश ( ABSTRACT)

##### 6.1.1 प्रास्ताविक

आपला देश स्वतंत्र होवुन जवळ-जवळ 50 वर्षे झाली तरी सुध्दा आपला देश विकसित झालेला नाही. देशाच्या विकासातील महत्वाची अडचण म्हणजे निरक्षरता आणि दारिद्र्य. जगातील लहान मोठ्या देशांनी निरक्षरता नष्ट करुन आपआपल्या देशात प्रचंड क्रांती केलेली आहे. अविरत प्रयत्न आणि योग्य नियोजन ही त्यांच्या यशाची मुख्य कारणे आहेत. 'निरक्षरता' हा भारतीय समाजाला लागलेला एक कलंक आहे. भारतातील अनेक वाईट चालीरिती, रुढी, परंपरा, अंधश्रध्दा यांना चालना भारतात असलेल्या निरक्षर समाजाकडून मिळते. समाजातील निरक्षरच नेहमी दरिद्री, शोषित, पिडीत, उपेक्षित राहतात. त्यामुळे समाजातील प्रत्येकाने शिक्षण घेणे हे काळाची गरज बनली आहे. कोणतेही शिक्षण व त्याचे स्वरूप काळानुसार असते. शिक्षण हे स्वतःच्या उन्नतीचे साधन आहे. शिक्षणातून स्वतःचा विकास, समाजाबंधणीचा उल्हास व त्यातूनच उज्ज्वल राष्ट्राचा इतिहास घडत असतो. म्हणुन शिक्षण ही संजीवनी आहे.

सन 1991 च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या 84.39 कोटी असून देशातील साक्षरतेचे प्रमाण 52.11 टक्के इतके आहे. राहिलेले सर्व निरक्षर आहेत. त्यामध्ये स्त्री निरक्षरांचे प्रमाण जास्त आहे. तथापि वाढणा-या लोकसंख्येमुळे निरक्षराची एकूण संख्या आव्हानात्मक आहे आणि त्या समस्येकडे गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक आहे. या दृष्टिकोनातून " साक्षरता प्रसार " ही काळाची गरज आहे. राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षणाचा कार्यक्रम 2 ऑक्टोबर 1978 ला महात्मा गांधीजींच्या जन्मदिनी सुरु झाली. आपल्या देशात 1986 साली " राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण " जाहीर झाले. त्यात रांपूर्ण देशाने निरक्षरतेचे समूळ उच्चाटन केले पाहिले असे म्हटले आहे. 15 ते 35 वयोगटातील निरक्षरांना साक्षर करण्यासाठी कटिबध्द झाले पाहिजे म्हणुन सन 1988 साली केंद्रशासनाने " राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण मिशनची " स्थापना

केली. आणि देशाच्या विविध भागात संपूर्ण साक्षरता अभियान सुरु करण्यात आले. यात " जिल्हा " हा घटक मानण्यात आला. अभियानाच्या यशस्वितेसाठी जिल्हा, तालुका व गांव पातळीवर समिती गठित करून त्या स्तरावरील लोक प्रतिनिधी, प्रशासकीय अधिकारी, शिक्षक, प्राध्यापक, पत्रकार, समाजसेवी संघटना व महिला मंडळ यांचा समावेश केलेला आहे.

साक्षरता अभियानांतर्गत सोलापूर जिल्ह्यात आज सर्वत्र साक्षरतेचे वारे वाहत आहे. उत्तर सोलापूर तालुक्यामध्ये साक्षरता अभियानाचा प्रारंभ दिनांक 8 सप्टेंबर 1995 रोजी झाला. त्यात प्रथम चिन्नरक्षरांचे सर्वेक्षण करण्यात आले. साक्षरता अभियानांतर्गत सुरु होणा-या वर्गांना निरक्षरांचा प्रतिसाद मिळावा यासाठी ठिकठिकाणी विविध प्रकारचे उपक्रम राबवून वातावरण निर्मिती करण्यात आली. यामध्ये कलाजथ्यांचे कार्यक्रम, विविध मेळावे, साक्षरतेचे महत्त्व विशद करणारे घोषवाक्ये, पोस्टर्स, बॅनर्स, लावण्यात आले. गीते, नकला, एकांकीका आदिंचा समावेश असलेल्या 'अक्षर सुगंध' या पुस्तकांच्या प्रती वाटण्यात आल्या. सन 1996 च्या गणेशोत्सवामध्ये साक्षरतेवर आधारित देखावे सादर करून स्पर्धा लावण्यात आली बक्षीसे देण्यात आली. अक्षर दिपावली साक्षर दिपावली साजरी करण्यात आली.

शिक्षिकांना मार्गदर्शकांमार्फत प्रशिक्षण देण्यात आले. प्रशिक्षणानंतर प्रत्यक्ष साक्षरता वर्गाची सुरुवात झाली. दहा निरक्षरांचा एक वर्ग याप्रमाणे वर्ग सुरु करण्यात आले. या अभियानाची जबाबदारी प्रामुख्याने प्राथमिक शिक्षकांवर टाकलेली आहे. त्यामुळे शिक्षिकांना स्वतःची शाळा, शाळेचे कामकाज, वैयक्तिक कामे सांभाळून प्रत्यक्ष साक्षरता वर्ग घेताना त्यांना कोणत्या अडचणी आल्या, तसेच साक्षरता वर्गाचे नियंत्रण, देखरेख करताना कोणत्या समस्या आल्या आणि विशेषतः एक महिला म्हणून कोणत्या अडचणी आल्या या संशोधिकेने या संशोधनात आढावा घेतलेला आहे.

### 6.1.2 संशोधन अभ्यासाची गरज ( NEED OF THE RESEARCH )

उत्तर सोलापूर तालुक्यात साक्षरता अभियान राबविताना या साक्षरता चळवळीचा भार शासनाने प्रामुख्याने प्राथमिक शिक्षकांवर सोपविलेला आहे. जे

प्राथमिक शिक्षक सदर कामी सहभागी झालेले आहेत. त्यांच्या या कार्यात येणा-या समस्यांचा अभ्यास करून त्यांच्या कार्याची परिणामकारकता वाढवण्याचे दृष्टीने एक शिक्षक या नात्याने प्रयत्न होणे अगत्याचे वाटते. संशोधिका स्वतः प्राथमिक शिक्षिका, मुख्याध्यापिका होती आणि राध्या केंद्र प्रमुख व या साक्षरता अभियानात जिल्हा प्रौढ शिक्षण समन्वयक म्हणून काम पहात आहे. आणि हे कामकाज पहात असताना ब-याच अडचणी जाणवल्या, दिसून आल्या आणि एक महिला म्हणून ही ब-याच अडचणी जाणवल्या म्हणून या संशोधनाद्वारे प्राथमिक शिक्षिकांना साक्षरता अभियानात काम करताना त्यांचे दैनंदिन कामकाज तसेच निरक्षर प्रौढ वर्गासाठी त्यांना द्यावा लागणारा वेळ व एक स्त्री म्हणून कामकाज पाहत असताना येणा-या समस्या, तसेच त्या कामाची परिणामकारकता याबाबत अभ्यास होणे जरूरीचे वाटू लागले. तसेच त्यांच्या दैनंदिन अध्यापनात येणा-या समस्यांचा अभ्यास करून त्यावर उपाय सुचविण्याच्या दृष्टीने संशोधिकेने हे संशोधन कार्य हाती घेतलेले आहे.

### 61.3 संशोधन अभ्यासाचे महत्त्व --- ( IMPORTANCE)

सदरहु संशोधन उत्तर सोलापूर तालुक्यातील प्राथमिक शिक्षिकांपुरते मर्यादित आहे. यात शिक्षकांवर हे काम सोपविल्याने त्यांना कोणत्या समस्या आल्या याचा विचार केलेला आहे. एक महिला म्हणून कामकाज पहात असताना कोणत्या अडचणी आल्या याचा विचार केलेला आहे. त्याबरोबर साक्षरता अभियान कार्यात निरक्षरांचा सहभाग घेण्यासाठी शिक्षिकांनी कोणकोणते प्रयत्न केले, त्यांना कोणत्या उणिवा सदर कार्य प्रत्यक्ष राबविताना दिसून आल्या, वर्गात निरक्षर न येण्याची प्रमुख कारणे कोणती याचा अभ्यास केल्याने यापुढे अशा प्रकारचे अभियान राबविताना कोणत्या सुधारणा करता येण्यासारख्या आहेत याचा विचार करण्याकरिता उपयोग होईल व त्याची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी उपयोगी होईल.

तसेच सदरहु संशोधनाचा उपयोग राज्य पातळीवर संशोधन करण्याकरिता, विशिष्ट क्षेत्रांतील तज्ञ व्यक्तींना, सामाजिक संस्थांना, स्वयंसेवी संघटना, व्यवस्थापन मंडळ, शासनाचे प्रतिनिधी यांना होणार आहेच याशिवाय प्रमुख म्हणजे निरक्षर व्यक्तीस याचा जास्त फायदा होणार आहे.

#### 6.1.4 संशोधन समस्येचे शीर्षक – (STATEMENT OF PROBLEM)

“ उत्तर सोलापूर तालुक्यातील साक्षरता अभियानात प्राथमिक शिक्षिकांना येणा-या समस्यांचा अभ्यास करून त्यांची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे ”;

#### 6.1.5 महत्वाच्या संज्ञाच्या व्याख्या – ( OPERATIONAL DEFINITIONATIONS)

उत्तर सोलापूर तालुका –

सोलापूर जिल्हयातील एकूण अकरा तालुक्यांपैकी एका तालुक्याचे नांव 'उत्तर सोलापूर.'

साक्षरता अभियान –

महाराष्ट्र शासनाने सन 1996-97 हे वर्ष साक्षरता वर्ष म्हणून घोषित केले. संपूर्ण जिल्हा स्तरावर ही योजना राबवण्यासाठी जो आखडा तयार केला आहे तो आखडा म्हणजे " साक्षरता अभियान ".

प्राथमिक शिक्षक –

“ प्राथमिक स्तरावर अध्यापनाचे कार्य करणारे परंतु साक्षरता अभियान कार्यात प्रत्यक्ष सहभागी असलेले शिक्षक”.

निरक्षर –

“ ज्यांना लिहीता वाचना येत नाही अशा 15 ते 25 वयोगटातील व्यक्ती.”

### 6.1.6 संशोधनाची उद्दिष्टे - ( OBJECTIVES OF THE RESEARCH )

संशोधिकेने या अभ्यासाची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे निश्चित केलेली होती.

1. साक्षरता अभियानाचे कार्य करताना प्राथमिक शिक्षिकांना अध्यापनात येणा-या अडचणींचा अभ्यास करणे.
2. शैक्षणिका सहित्याच्या संदर्भात येणा-या समस्यांचा अभ्यास करणे.
3. अध्यापन पध्दती व पाठयांश यांची सांगड घालताना येणा-या समस्यांचा अभ्यास करणे.
4. प्रत्यक्ष कार्य करताना येणा-या परिसरातील अडचणींचा अभ्यास करणे.
5. शहरी व ग्रामीण भागातील अडचणींचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
6. अध्यापन कार्यात येणा-या अडचणींवर उपाय योजना सुचविणे.

### 6.1.7 संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा - ( SCOPE AND LIMITATIONS OF THE RESEARCH )

या संशोधनाचा उपयोग शिक्षिका, सरकारी अधिकारी, कुटूंबातील व्यक्ती, राज्य सरकार, जिल्हा, तालुका स्तरावर प्रौढ शिक्षण वर्ग चालवताना तसेच इतर संशोधकांना याचा फायदा होणार आहे. याशिवाय स्वयंसेवी संस्था, तज्ञ व्यक्ती, अभ्यासक्रम राबविताना स्वयंसेवकांना, प्रौढ शिक्षण कार्यक्रमाचे स्वरूप ठरविताना होणार आहे. राज्य सरकारची ही मोहीम अराल्याने तिचे नियोजन व आखणी दर्जेदार करून यशस्वी अंमलबजावणी करण्याच्या पूर्व तयारीसाठी याचे मार्गदर्शन होणार आहे.

सदर तालुक्यात हद्दवाद (शहरी) भाग व ग्रामीण भाग या दोन्हीचा समावेश होतो. त्यामुळे दोन्ही भागातील समस्या थोड्याफार वेगळ्या आहेत. म्हणून दोन्ही

भागातील अडचणीचा तुलनात्मक अभ्यास करण्याच्या हेतूने सदर तालुका निवडण्यात आलेला आहे.

संशोधिकेने या संशोधनात सोलापूर जिल्ह्यातील अकरा तालुक्यांपैकी केवळ एक तालुका म्हणजे ' उत्तर सोलापूर ' याचा विचार करण्यात येणार असून सदर तालुक्यातील केवळ साक्षरता अभियानात काम करणा-या शिक्षिकांपुरतेच मर्यादित आहे. त्यापुरतेच मर्यादित स्वरूपाचे हे संशोधन कार्य केलेले आहे. यासंबंधात संशोधिकेने प्रयत्नपूर्वक उपायही सुचविलेले आहेत.

#### 6.1.8 संबंधित संशोधनाचे समीक्षण – ( REVIEW OF RELATED RESEARCH)

या संशोधनात पुढील प्रमाणे संबंधित पूर्व संशोधनाचा अभ्यास करून समीक्षण केले आहे.

- अ साक्षरता अभियानातील स्वयंसेवकांची भूमिका.
- ब. प्रौढ शिक्षणाच्या प्रेरणेच्या समस्यांचा अभ्यास करणे .
- क. महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम समाज शिक्षण संशोधनाचे सत्र याचे मूल्यमापन करणे.
- ड. दोन भारतीय खेड्यातील साक्षरता.
- ई. शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री यांच्या साक्षरता केंद्रांना मिळालेला प्रतिसाद.
- फ. प्रौढ शिक्षण केंद्रावर ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या नोंदणी मध्ये येणा-या समस्यांचा अभ्यास करणे.

#### 6.1.9 संशोधन पध्दती व साधने – ( METHOD AND TOOLS) (METHODOLOGY)

संशोधनाचे स्वरूप, उद्दिष्टे व दृष्टिकोन लक्षात घेवून सदरहु संशोधनासाठी वर्णनात्मक सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

### नमुना निवड ( SAMPLING)

संशोधिकेने सदरहु संशोधनात उत्तर सोलापूर तालुक्यातील मराठी माध्यमाच्या प्राथमिक शाळेतील साक्षरता अभियानात कार्य करणा-या हद्दवाढ व ग्रामीण भागातील 35 टक्के शिक्षिकांची निवड केलेली अरून नुमना गट निवडण्यात आब आहे.

### संशोधन साधने व तंत्रे -( TECHNIQUE)

संशोधन अभ्यासाचे स्वरुन व उद्दिष्टे लक्षात घेवुन संशोधिकेने प्रश्नावली, मुलाखत व निरीक्षण या संशोधन साधनांची निवड केलेली आहे.

### प्रश्नावली - (QUESTIONNAIRE)

या संशोधनात उत्तर सोलापूर तालुक्यातील आठ केंद्रातील, हद्दवाढ शहरी व ग्रामीण भागातील प्राथमिक शाळामधून साक्षरता अभियांनातर्गत काम करणा-या 35 टक्के शिक्षिकांचा समावेश करण्यात आला आहे. व त्यांच्याकडुन प्रश्नावली द्वारा माहिती गोळा करण्यात आलेली आहे.

प्रश्नावली या साधनाद्वारे संशोधन उद्दिष्टांना अनुसरुन खालील प्रमाणे माहिती गोळा करण्यात आली.

- अ. शिक्षिकांना येणा-या वैयक्तिक अडचणींचा अभ्यास.
- ब. शिक्षिकांच्या व्यावसायिक अडचणींचा अभ्यास.
- क. शैक्षणिक साहित्याच्या संदर्भात येणा-या समस्यांचा अभ्यास.
- ड. प्रत्यक्ष कार्य करताना आलेल्या अडचणींचा अभ्यास.

याशिवाय साक्षरता अभियाना रांबंधीची शिक्षिकांची मते देखील घेण्यात आलेली आहेत.



मुलाखत व निरीक्षण –(INTERVIEW AND OBSERVATION)

संशोधिकेने आठ केंद्रातील प्राथमिक शाळेतील ज्या शिक्षकांनी तज्ञ मार्गदर्शक, पूर्ण वेळ कार्यकर्ते म्हणून काम केलेले आहे ते व पर्यवेक्षक, विस्तार अधिकारी, गट शिक्षणाधिकारी यांची मुलाखतीसाठी निवड केलेली होती.

आठ केंद्रातील एकूण वीस साक्षरता वर्गाची निरीक्षणसाठी निवड केली होती.

निरीक्षणात खालील बाबींचे निरीक्षण करण्यात आले आहे.

1. साक्षरता वर्गाचे ठिकाणी सर्व सोयी सुविधा उपलब्ध आहेत का?
2. साक्षरता साहित्य सर्वाकडे उपलब्ध आहे का?
3. निरक्षरांची वर्गातील उपस्थितीची स्थिती.
4. निरक्षरांची उपस्थितीपत्रक नियमित भरले जाते का?
5. स्वयंसेवकाचे प्रशिक्षण झालेले आहे का?
6. शैक्षणिक साहित्याचा वापर होता किंवा नाही?
7. निरक्षरांचे थोडक्यात मूल्यमापन.

संशोधिकेने वर्गास भेटी देवून या बाबींचे निरीक्षण केले.

**6.1.10 संख्या शास्त्राचा उपयोग – ( NUMEROLOGY)**

संशोधन साधनाद्वारा जमा केलेल्या माहितीचा उपयोग करण्यासाठी शेकडेवारी या संख्याशास्त्रीय मापनाचा वापर केला आहे, संशोधनाच्या प्रश्नावली, मुलाखत आणि निरीक्षण या साधनाद्वारे माहिती संकलित करून त्या माहितीचे विश्लेषण केले आहे. संकलित सांख्यिकी माहिती व तिचे विश्लेषण यावर आधारित निष्कर्ष व शिफारशी पुढील प्रमाणे दिलेल्या आहेत.

## 6-2 संशोधनाचे निष्कर्ष व शिफारशी – ( CONCLUSIONS AND RECOMMANDATION )

या संशोधनासाठी प्रश्नावली मुलाखत आणि निरीक्षण या साधनाद्वारा प्राप्त झालेल्या माहितीचे विश्लेषण करुन संशोधनाच्या उद्दिष्टानुसार पुढील प्रमाणे निष्कर्ष काढण्यात आलेले आहेत.

1. निरक्षर प्रौढांच्या सर्व्हेक्षणात सहभाग असणा-या शिक्षिकांचे प्रमाण 98.10 टक्के असून अधिक आहे व ही बाब अभिनंदनीय आहे. काहीच प्रतिसाद न देणा-या शिक्षिकांचे प्रमाण 1.90 टक्के असून अत्यल्प आहे.

यावरुन असा निष्कर्ष काढता येतो की, प्रौढांच्या सर्व्हेक्षणाचे काम शिक्षिकांनीच केले आहे.

2. प्रौढ निरक्षरांचे सर्व्हेक्षण दोन दिवसाचे घेण्यात आले असे सांगणा-या शिक्षिकांचे प्रमाण 1.90 टक्के आहे. तीन दिवसांपेक्षा जास्त दिवसांचे सर्व्हेक्षण घेण्यात आले असे म्हणणारे प्रतिसादक 90.48 टक्के असून अधिक आहेत व काहीच प्रतिसाद न देणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 7.62 टक्के असून अत्यल्प आहे .

यावरुन असा निष्कर्ष निघतो की, तीन दिवसापेक्षा जास्त दिवस सर्व्हेक्षणास लागले आहेत. यावर अशी शिफारस करावीशी वाटते की, निरक्षरांचे सर्व्हेक्षण करण्यासाठी किमान तीन दिवस व जास्तीत जास्त एक आठवडयाचा अवधी दिला जावा.

3. निरक्षरांचे सर्व्हेक्षण शाळेत बसून करण्यात आले असे म्हणणा-या शिक्षिकांचे प्रमाण

00.95 टक्के असून अत्यल्प आहे व घरोघरी फिरून सर्व्हेक्षण करण्यात आले अरो सांगणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 99.05 टक्के असून जवळ—जवळ 100 टक्के आहे.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, सदर काम योग्य पध्दतीने व अचूक झाले असून

निरक्षरांची संख्या निश्चित मिळालेली आहे.

4. साक्षरता अभियानात स्वेच्छेने सहभागी झालेल्या प्रतिसादकांचे प्रमाण 90.48 टक्के आहे. स्वेच्छेने सहभागी नसणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 7.62 टक्के आहे व काहीच प्रतिसाद न देणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 1.90 टक्के असून अत्यल्प आहे. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, स्वेच्छेने सहभागी होणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण अत्याधिक असून ही बाब अभिनंदनीय आहे व अशाच स्वयंस्फूर्तीने काम करण—यांची आवश्यकता आहे.
5. साक्षरता अभियानात स्वयंसेवक म्हणून काम पाहणारे प्रतिसादक 10.47 टक्के आहेत. परीक्षक म्हणून काम पाहणारे प्रतिसादक 40.95 टक्के आहेत. साधन व्यक्ती म्हणून काम बघणारे प्रतिसादक 36.20 टक्के आहेत व तज्ञ मार्गदर्शक म्हणून काम पाहणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 12.38 टक्के आहे.  
वरील विवेचनावरून अरो समजते की, परीक्षक व साधन व्यक्ती म्हणून काम पाहणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण अधिक आहे आणि स्वयंसेवक व तज्ञ मार्गदर्शक म्हणून काम पाहणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण कमी आहे.  
यावर अशी शिफारस करावीशी वाटते की, स्वयंसेवक व तज्ञ मार्गदर्शक म्हणून स्त्री शिक्षिकांचे प्रमाण वाढवावे.
- 6.अ. साक्षरता अभियानाच्या वातावरण निर्मितीसाठी घोष वाक्ये लिहण्यात आली असे सांगणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 60.00 टक्के असून निम्म्यापेक्षा अधिक आहे व घोषवाक्य लिहण्यात आली नाही अरो म्हणणारे प्रतिसादक 40 टक्के आहेत.
- ब. पोस्टर्स, बॅनर्स लावण्यात आले असे सांगणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 27 टक्के

असून कमी आहे व पोस्टर्स, बॅनर्स लावण्यात आले नाही असे म्हणणारे प्रतिसादक 73 टक्के असून अधिक आहेत.

क. मेळाव्याचे आयोजन करण्यात आले असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 54 टक्के असून निम्म्यापेक्षा अधिक आहे व मेळाव्याचे आयोजन करण्यात आले नाही असे म्हणणारे प्रतिसादक 46 टक्के आहेत.

ड. कलाजत्थे कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले असे सांगणारे प्रतिसादक 60 टक्के असून निम्म्यापेक्षा अधिक आहेत. कलाजत्थांचे आयोजन करण्यात आले नाही असे म्हणणारे प्रतिसादक 40 टक्के आहेत.

यावर अशी शिफारस करावीशी वाटते की, वातावरण निर्मितीसाठी घोषवाक्ये लिहिणे, पोस्टर्स – बॅनर्स लावणे, कलाजत्थांची निर्मिती इत्यादी व इतर उपक्रम यांचे प्रमाण वाढवावे म्हणजे वातावरण निर्मिती अधिक प्रभावी होवू शकेल.

8. पोस्टर्स, बॅनर्स लावण्यात सहभागी प्रतिसादकांचे प्रमाण 21.90 टक्के आहे असून अत्यल्प आहे. कलाजत्थ्यांमध्ये सहभागी प्रतिसादकांचे प्रमाण 19.07 टक्के आहे. मेळाव्यांमध्ये सहभागी प्रतिसादकांचे प्रमाण 55 टक्के असून निम्म्यापेक्षा अधिक आहे व काहीच प्रतिसाद न देणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 3.80 टक्के असून अत्यल्प आहे.

8. साक्षरता अभियानातील मेळाव्यांना योग्य प्रतिसाद मिळाला असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 88.58 टक्के असून अत्याधिक आहे व मेळाव्यांना योग्य प्रतिसाद मिळाला नाही असे सांगणारे प्रतिसादक 11.42 टक्के आहेत. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, मेळाव्यांना योग्य प्रतिसाद मिळाला असून ही चांगली बाब आहे.

9. मेळाव्यांचा साक्षरता वर्ग चालण्यास फायदा झाला असे सांगणारे प्रतिसादक 92.39 टक्के आहेत ही चांगली बाब आहे व मेळाव्यांचा फायदा झाला नाही असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 7.61 टक्के असून अत्यल्प आहे.

यावर अशी शिफारस करावीशी वाटते की, विविध प्रकारचे मेळावे घेतल्यामुळे वर्गासउत्स्फूर्त प्रशिक्षण मिळतो याराठी वेगवेगळ्या मेळाव्यांचे खास आयोजन करण्यात यावे.

10. कलाजतथा कार्यक्रमांचा निरक्षरांवर झालेला परिणाम पुढील प्रमाणे –
  1. कलाजतथा कार्यक्रमांचा निरक्षरांवर केवळ मनोरंजन म्हणून परिणाम झाला असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 5.71 टक्के असून अत्यल्प आहे.
  2. शिक्षणाचे महत्त्व पटले असे म्हणणारे प्रतिसादक 60.95 टक्के असून निम्म्यापेक्षा अधिक आहेत.
  3. निरक्षरांमध्ये जाणीव जागृती झाली असे सांगणारे प्रतिसादक 33.34 टक्के असून साधारण आहेत. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, शिक्षणाचे महत्त्व पटले व जाणीव जागृती झाली असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण अत्याधिक असून वातावरण निर्मिती योग्य झाली आहे.
11. मेळावे, कलाजतथा यामुळे शालेय कामाकडे दुर्लक्ष झाले असे सांगणारे प्रतिसादक 8.60 टक्के असून प्रमाण अल्प आहे. वर्गाकडे दुर्लक्ष झाले असे म्हणणारे प्रतिसादक 12.40 टक्के आहेत व काहीही परिणाम झाला नाही असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 79.00 टक्के असून हे प्रमाण अधिक आहे. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, मेळावे व कलाजतथे यामुळे शालेय कामकाजावर परिणाम झाला नाही असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण अधिक असून त्यांनी दोन्ही कामकाज नियोजन पूर्वक सांभाळली आहेत.
12. साक्षरतास अभियानाच्या वातावरण निर्मितीमुळे शाळामधील मुलांची पट / उपस्थिती वाढली असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 50.40 टक्के आहे व मुलांची गळती कमी झाली असे सांगणारे प्रतिसादक 45.80 टक्के असून ही चांगली बाब आहे. शाळांना काहीही फायदा झाला नाही असे सांगणारे प्रतिसादक 3.80 टक्के असून अत्यल्प आहेत.

यावरुन असा निष्कर्ष निघतो की, साक्षरता अभियानाच्या वातावरण निर्मितीमुळे शिक्षणाच्या सार्वत्रीकीकरणास हातभार लागलेला आहे.

13. साक्षरता अभियान समितीकडून साहित्य वेळेवर उपलब्ध झाले असे सांगणारे प्रतिसादक 95.25 टक्के आहेत. ही चांगली बाब आहे साहित्य वेळेवर उपलब्ध झाली नही असे म्हणणारे प्रतिसादक 4.75 टक्के असून अत्यल्प आहेत.
14. प्रौढ वर्गासाठी शैक्षणिक साहित्य मुबलक प्रमाणात उपलब्ध झाले असे सांगणारे प्रतिसादक 18.20 टक्के आहेत. साहित्य पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध झाले असे म्हणणारे प्रतिसादक 69.45 टक्के असून हे प्रमाण अधिक आहे व अपु-या प्रमाणात साहित्य मिळाले असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 12.35 टक्के असून अल्प आहे.  
मुलाखतीवरुन व प्रत्यक्ष वर्ग निरीक्षणाच्या वेळीही साहित्य वेळेवर व आवश्यक त्या प्रमाणात मिळाल्याचे समजले.  
यावरुन असा निष्कर्ष निघतो की, प्रौढ वर्गाचे साहित्य पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध झाले आहे.
15. साक्षरता अभियानात एका प्रौढ वर्गाचे नियंत्रण दिलेल्या शिक्षिकांचे प्रमाण 20 टक्के आहे. दोन वर्गाचे नियंत्रण दिलेल्या शिक्षिकांचे प्रमाण 49.48 टक्के असून जवळ-जवळ निम्मे आहे. तीन वर्गाचे नियंत्रण दिलेल्या शिक्षिकांचे प्रमाण 19.10 टक्के असहे तर तीन पेक्षा जास्त वर्गाचे नियंत्रण दिलेल्या शिक्षिकांचे प्रमाण 11.42 टक्के असून हे प्रमाण अल्प आहे.  
यावरुन असा निष्कर्ष निघतो की, बहुसंख्य शिक्षिक हे दोन वर्गाचे नियंत्रण करताना दिसून येतात.
16. साक्षरता वर्गासाठी शाळेची निवड करणारे प्रतिसादक 3.80 टक्के असून हे प्रमाण अत्यल्प आहे. घरात वर्ग भरविणा-यांचे प्रमाण 85.73 टक्के असून हे प्रमाण अत्याधिक आहे. व रामाज मंदिरात वर्ग भरविला जातो असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 10.47 टक्के आहे.

निरीक्षणाच्या वेळीही संशोधिकेस बहुतेक वर्ग संध्याकाळी असल्याचे दिसून आले.

17. साक्षरता वर्गासाठी जागेची सुविधा मिळाली असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 50.45 टक्के असून निम्म्यापेक्षा अधिक आहे. वीजेची सुविधा मिळाली असे सांगणारे प्रतिसादक 22.85 टक्के असून हे प्रमाण कमी आहे. पिण्याच्या पाण्याची सुविधा मिळालेले 5.80 टक्के आहेत व यापैकी काहीच सुविधा न मिळालेले 20.90 टक्के आहेत.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, जागेची सुविधा बहुतेकांना मिळाली असून वीजेची सुविधा, पाण्याची सुविधा मिळणे अत्यंत गरजेचे आहे व काहीच सुविधा नसलेलेही वर्ग चालविले जातात. त्यांनाही पुरेशा सुविधा उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला जावा.

18. सुविधां विषयी अडचणी पुढील प्रमाणे सोडविण्यात आल्या -

1. गावच्या सरपंचाकडून सोडविण्यात आली असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 20 टक्के आहे.
2. गावातील प्रतिष्ठित मंडळीकडून ही समस्या सोडविण्यात आलेल्यांचे प्रमाण 45.80 टक्के असून हे प्रमाण राधारण असून चांगली बाब आहे.
3. शाळेकडून ही समस्या सोडविली असे म्हणणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 15.90 टक्के असून हे प्रमाण अल्प आहे.
4. ही समस्या कोणाकडूनही न सोडविणा-यांचे प्रमाण 19.10 टक्के असून अल्प आहे.

यावरून असा शिफारस करावशी वाटते की, प्रौढ वर्गाच्या समस्या सरपंच व गावातील प्रतिष्ठित व्यक्ती यांच्या सहकार्याने अधिक चांगल्या प्रकारे साडविता येतात यासाठी त्यांचे अधिकाधिक सहकार्य मिळविण्याचा प्रयत्न केला जावा.

19. संध्याकाळी साक्षरता वर्ग घेणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 78 टक्के असून अत्याधिक आहे. दुपारी वर्ग चालविणा-यांचे प्रमाण 5.75 टक्के असून हे प्रमाण

अल्प आहे. सकाळी वर्ग घेणा—यांचे प्रमाण 1.90 टक्के असून अत्यल्प आहे व जमेल तसे वर्ग घेणा—यांचे प्रमाण 14.35 टक्के असून अल्प आहे.

निरीक्षणावरूनही संध्याकाळी वर्ग घेणा—यांचे प्रमाण अधिक आढळले.

यावरून अशी शिफारस करता येते की, प्रौढ शिक्षण वर्ग हे संध्याकाळी अधिक प्रमाणात घेतले जावेत.

20. साक्षरता वर्गांना आठवडयातुन एकदा भेट देणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 34.28 टक्के असून निग्यापेक्षा कमी आहे. दोनदा भेट देणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 35.17 टक्के असून कमी आहे. तीनदा भेट देणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 12.35 टक्के असून अल्प आहे व जमेल तसे भेट देणारे 18.20 टक्के आहेत.

यावर अशी शिफारस करावीशी वाटते की, आठवडयातुन किमान दोन भेटी देणे अत्यावश्यक आहे.

21. प्रौढ वर्गांना शालेय वेळाव्यतिरिक्त वेळ देणा—यांचे प्रमाण 91.42 टक्के असून ही कौतुकास्पद बाब आहे व शालेय वेळा व्यतिरिक्त वेळ न देणा—यांचे प्रमाण 8.58 टक्के असून अल्प आहे.

22. शालेय वेळा व्यतिरिक्त प्रौढवर्गांना वेळ दिल्याने आलेल्या अडचणी पुढील प्रमाणे —

1. घरगुती कामाला वेळ मिळत नाही असे सांगणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 30.48 टक्के आहे.
2. अध्यापनाची तयारी करता येत नाही असे सांगणारे प्रतिसादक 2.85 टक्के असून अल्प आहे.
3. विद्यार्थ्यांसाठी ज्यादा वेळ देता येत नाही असे म्हणणारे प्रतिसादक 16.19 टक्के आहेत.
3. रात्री उशिरापर्यंत बाहेर राहता येत नाही असे सांगणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 41.90 टक्के असून अधिक आहे.



4. यापैकी कोणतीही अडचण आली नाही असे सांगणारे प्रतिसादक 8.58 टक्के असून अल्प आहेत.
23. साक्षरता वर्गाना वेळ दिल्यामुळे स्वतःच्या वर्गावर परिणाम झाला असे म्हणणा-या शिक्षिकांचे प्रमाण 29.52 टक्के आहेत. स्वतःच्या वर्गावर परिणाम झाला नाही असे सांगणा-या शिक्षिकांचे प्रमाण 67.63 टक्के असून अधिक आहेत व काहीही प्रतिसादक न देणा-या शिक्षिकांचे प्रमाण 2.85 टक्के आहे. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, स्वतःच्या वर्ग सांभाळून त्यांनी हे काम यशस्विरित्या पार पाडले आहे.
24. शालेय वेळात वेळ दिल्यामुळे शालेय वर्गावर झालेला प्रतिकूल परिणाम पुढील प्रमाणे सांगण्यात आला.
  1. विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितीमध्ये अनियमितता आली. असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 32.25 टक्के आहे.
  2. वर्गाकडे दुर्लक्ष झाले असे म्हणणा-या शिक्षिका 16.13 टक्के असून अल्प आहेत.
  3. अभ्यासक्रम अपूर्ण राहिला असे सांगणा-या शिक्षिकांचे प्रमाण 51.62 टक्के असून निम्मापेक्षा अधिक आहे.
 

यावर शिफारस करावी शी वाटते की, प्रौढ शिक्षण वर्गामुळे अभ्यासक्रम अपुरा राहणार नाही याची दक्षता शिक्षकाने घेणे आवश्यक आहे. कारण ही बाब दुर्लक्ष करण्यासारखी नाही.
25. वर्गावर प्रतिकूल परिणाम झाल्याने त्यासाठी केलेले उपाय पुढील प्रमाणे सांगण्यात आले.
  1. मुलांचे ज्यादा तास घेण्यात आले असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 41.93 टक्के आहे. हे प्रमाण साधारण आहे.
  2. राहकारी शिक्षिकांवर जबाबदारी रोपविली असे म्हणणारे प्रतिसादक 22.59 टक्के आहेत.

3. ज्यादा स्वाध्याय घेणा—यांचे प्रमाण 35.48 टक्के असून कमी आहे.
26. साक्षरता वर्गभेटीत पाहिल्या जाणा—या बाबी पुढील प्रमाणे सांगण्यात आल्या.
- अ. निरक्षरांची उपस्थिती पाहिली जाते असे सांगणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 52.39 टक्के असून निरक्षरांची उपस्थिती पाहिली जात नाही असे सांगणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 47.61 टक्के आहे.
- ब. नवसाक्षरांचे वाचन, लेखन, अंकज्ञान यांची पडताळणी केली जात असे म्हणणारे प्रतिसादक 52.39 टक्के असून प्रमाण निम्त्यापेक्षा अधिक आहे.
- क. नवसाक्षरांचे सामान्यज्ञान पाहणारे 19.05 टक्के असून हे प्रमाण अत्यंत कमी आहे.
- ड. नवसाक्षरांच्या अडचणी रामजून घेणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 51.43 टक्के असून निम्त्यापेक्षा अधिक आहे.
- अधिकारी वर्ग, पर्यवेक्षक, पूर्णवेळ कार्यकर्ते हे वरील बाबींची पाहणी करतात असे संशोधिकेस मुलाखतीतून व निरीक्षणाच्या वेळीही समजले आहे.
27. स्वयंसेवकांच्या प्रशिक्षणात तज्ञ मार्गदर्शक म्हणून काम करणारे प्रतिसादक 19.05 टक्के असून कमी आहे. साधन व्यक्ती म्हणून काम पाहणारे प्रतिसादक 33.33 टक्के असून साधारण आहे. मास्टर ट्रेनर म्हणून काम केलेले 14.20 टक्के असून अल्प आहेत. व यापैकी कोणतीही भूमिका न करणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 33.33 टक्के असून साधारण आहे.
28. प्रशिक्षण स्थळावर भोजनाची सोय होती असे सांगणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 45.72 टक्के असून निम्त्यांच्या जवळपास आहे. व भोजनाची सोय नव्हती असे म्हणणारे प्रतिसादक 37.14 टक्के आहेत. व यासंबंधी काहीच प्रतिसाद न देणारे प्रतिसादक 17.14 टक्के आहेत.
29. साक्षरता वर्गांना निरक्षर नियमित उपस्थित राहतात असे सांगणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 51.43 टक्के असून निम्त्यापेक्षा अधिक आहे व ती

अत्यावश्यक बाब आहे. निरक्षर नियमित उपस्थित राहत नाहीत असे म्हणणारे प्रतिरादक 48.57 टक्के आहेत.

वर्ग निरीक्षणावरूनही निरक्षरांची अनियमितता दिसून आली.

यावरून अशी शिफारस करावीशी वाटते की, निरक्षरांची उपस्थिती 100 टक्के राहण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

30. निरक्षरांच्या अनियमित उपस्थितीची कारणे पुढील प्रमाणे सांगण्यात आली.
  1. रोजगारी मुळे निरक्षर अनियमित उपस्थित राहतात असे सांगणा-या प्रतिरादकांचे प्रमाण 73.33 टक्के असून अधिक आहे.
  2. उसतोडी मुळे उपस्थिती नियमित नसते असे सांगणारे प्रतिरादक 20 टक्के आहेत.
  3. गोषा पध्दतीमुळे निरक्षरांची उपस्थिती नियमित नसते असे म्हणणारे प्रतिरादक 23.80 टक्के आहेत.
  4. शिक्षणाचे महत्त्व न पटल्यामुळे शिक्षणाबद्दल उदासिन भावना असल्याने उपस्थिती नियमित नसते असे सांगणारे प्रतिरादकांचे प्रमाण 32.38 टक्के असून साधारण आहे.

अशी अनेक कारणे अनियमिततेची सांगण्यात आली.

यावर अशी शिफारस करावीशी वाटते की, निरक्षरांची उपस्थिती नियमित राहण्यासाठी त्यांना उपस्थिती भत्ता दिला जावा व शिक्षणाचे महत्त्व पटवून सांगावे.

31. निरक्षरांच्या नियमित उपस्थितीसाठी केलेले प्रयत्न पुढील प्रमाणे सांगण्यात आले.
  1. घरोघरी जावून त्यांना वर्गास येण्यास उद्युक्त करणा-यांचे प्रमाण अधिक आहे.
  2. गावातील प्रतिष्ठित मंडळींचे सहकार्य घेतले असे सांगणा-या प्रतिरादकांचे प्रमाण 20 टक्के असून कमी आहे.

3. शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणा-यांचे प्रमाण 51.42 टक्के असून निम्न्यापेक्षा अधिक आहे.

यावर अशी शिफारस करावीशी वाटते की, प्रौढ वर्गामध्ये निरक्षकांचा आर्थिक दर्जा उंचावण्यासाठी लघु उद्योगाबाबत माहिती देवून लघुउद्योगांना प्रोत्साहन द्यावे.

32. प्रौढांना वर्गात आणण्यासाठी परिसरातील गावक-यांचे सहकार्य मिळाले असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 90.48 टक्के असून ही प्रशंसनीय बाब आहे. व सहकार्य मिळाले नाही असे सांगणारे प्रतिसादक 9.52 टक्के असून अत्यल्प आहेत.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, गावातील प्रतिष्ठित मंडळींच्या सहकार्यामुळे शिक्षणाचे कार्यात गतीमानता येते त्यामुळे त्यांचे अधिकाधिक सहकार्य घेतले जावे,

33. साक्षरता अभियानात ग्रामसेवक, तलाठी यांचे सहकार्य मिळाले असे म्हणणारे प्रतिसादक 72.38 टक्के असून अधिक आहे व सहकार्य मिळाले नाही असे सांगणारे प्रतिसादक 27.62 टक्के असून कमी आहे.

पूर्णवेळ कार्यकर्ता, पर्यवेक्षक यांच्या मुलाखतीवरूनही असे कळते की, ग्रामसेवक व तलाठी यांचे पाहिजे तेवढे सहकार्य मिळाले नाही.

यावर अशी शिफारस करता येते की, गावातील शासनाचे प्रतिनिधी ग्राम सेवक व तलाठी यांचा सक्रीय सहभाग या कार्यात घेणे आवश्यक आहे.

34. साक्षरता वर्गांना वेळ दिल्यामुळे घरातील कामाकडे दुर्लक्ष होते असे म्हणणारे प्रतिसादक 49.52 टक्के आहेत. मुलांच्या संगोपनाकडे दुर्लक्ष होते असे सांगणारे प्रतिसादक 25 टक्के आहेत. घरगुती समारंभ लांबणीवर टाकावे लागले असे सांगणारे 10.50 टक्के प्रतिसादक आहेत व नातेवाईकांचा रोश पत्करावा लागणारे 25 टक्के प्रतिसादक आहेत.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, कौटुंबिक कामात अडचणी येवून सुध्दा त्यांनी साक्षरता अभियानाचे काम स्वयंपूर्तीने केलेले आहे.

35. प्रौढ वर्गाना वेळ दिल्यामुळे कौटुंबिक अडचणी सोडविण्यासाठी कुटुंबातील लोकांचे सहकार्य मिळाले असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 78.10 टक्के आहे व सहकार्य केले नाही असे सांगणारे प्रतिसादक 21.90 टक्के असून कमी आहेत.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, कुटुंब सुशिक्षित असेलतर ते अडचणी समजून सहकार्य करतात.

36. एक महिला शिक्षिका म्हणून आलेल्या अडचणी पुढील प्रमाणे -

1. घरातून पूर्ण स्वातंत्र्य दिले जात नाही असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 45.71 टक्के आहे.
2. ग्रामीण भागात संध्याकाळी सोबतीची आवश्यकता वाटते असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 46 टक्के आहे.
3. व्यरानी लोकांची भिती वाटते असे म्हणणारे प्रतिसादक 43 टक्के आहेत. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, आजही महिला स्वतंत्र्य नसून त्यांच्याकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन बदललेला नाही.

37. एक महिला शिक्षिका म्हणून गावक-यांचे सहकार्य मिळाले असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 82.25 टक्के आहे व गावक-यांचे सहकार्य मिळाले नाही असे सांगणारे प्रतिसादक 17.15 टक्के आहेत.

38. शिक्षिकांचे स्त्री शिक्षणा बद्दलचे विचार पुढील प्रमाणे -

1. स्त्रियांनी 10 वी पर्यंत शिकावे असे सांगणारे प्रतिसादक 9.52 टक्के असून प्रमाण अल्प आहे.
2. स्त्रियांनी चुल व मूल एवढेच पहावे असे म्हणणारे प्रतिसादक 0.95 टक्के असून अत्यल्प आहे.
4. स्त्रियांनी शिकून आपल्या पायावर उभे रहावे असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 89.53 टक्के असून अत्याधिक आहे.

39. स्त्री शिक्षणाकडे पहाण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन बदलला आहे असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 84.76 टक्के असून अत्याधिक आहे व दृष्टिकोन बदलला नाही असे सांगणारे प्रतिसादक 15.24 टक्के असून प्रमाण अल्प आहे.

40. अ. साक्षरता अभियानाचे काम करीत असताना शिक्षिकांना वैयक्तिक आर्थिक झळ सोसावी लागली असे सांगणारे प्रतिसादक 71.43 टक्के असून हे प्रमाण अधिक आहे व वैयक्तिक आर्थिक झळनतन सोसावी लागली नाही असे सांगणारे प्रतिसादक 28.57 टक्के आहेत.

ब. वैयक्तिक आर्थिक झळीचे स्वरूप पुढील प्रमाणे -

1. सहकारी शिक्षिकांच्या चहापानासाठी आर्थिक खर्च सोसावे लागला असे सांगणारे प्रतिसादक 44.76 टक्के आहेत.
2. प्रवारासाठी आर्थिक खर्च सोसावा लागणा-या प्रतिसादकाचे प्रमाण 28.57 टक्के असून कमी आहे.
3. मेळाव्यासाठी आर्थिक खर्च सोसणारे प्रतिसादक 30.47 टक्के असून कमी आहेत.
4. कलाजत्थे कार्यक्रमासाठी आर्थिक खर्च सोसणारे प्रतिसादक 15.23 टक्के असून अल्प आहेत.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, महिला शिक्षिकांनी स्वतः आर्थिक झळ सोसून, स्वतःच्या ज्यादा वेळ देवून साक्षरता अभियानाचे काम स्वयंस्फूर्तीने केले आहे.

यावर अशी शिफारस करावीशी वाटते की, साक्षरता वर्ग चालविणा-या शिक्षिकांना मानधनाव्यतिरिक्त वर्गासाठी स्वतंत्र अनुदान देण्यात यावे. जेणेकरून त्यांना आर्थिक झळ सोसावी लागू नये.

41. प्रौढांना वाक्य पध्दतीने शिकविणे योग्य वाटते असे सांगणारे प्रतिसादक 39.05 टक्के आहेत व मूळाक्षर पध्दतीने शिकविणे योग्य वाटते असे सांगणारे प्रतिसादक 60.95 टक्के असून अधिक आहेत.

यावरुन असा निष्कर्ष निघतो की, प्रौढांना शिकविण्यासाठी वाक्य पध्दती ऐवजी मूळाक्षर पध्दतीने केलेले अध्यापन अधिक प्रभावी होते.

यावरुन अशी शिफारस करावीशी वाटते की, प्रौढांना शिकविताना वाक्य पध्दती ऐवजी मूळाक्षर पध्दतीने अध्यापन केले जाते.

42. प्रौढांच्या पुस्तिकेतील पाठयांश उपयुक्त आहे असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 100 टक्के असून ही चांगली बाब आहे.

यावरुन असा निष्कर्ष निघतो की, आहे हा पाठयांश उपयुक्त असल्याने पाठयांशात बदल करण्याची गरज नाही.

43.अ. प्रौढांना विषयास अनुसरुन सामान्यज्ञान दिले जाते असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 99.05 टक्के आहे. व सामान्यज्ञान दिले जात नाही असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 0.95 टक्के आहे.

ब. दिले जाणा-या सामान्यज्ञानाचे स्वरुप पुढील प्रमाणे -

1. प्रौढांना आरोग्य विषयी माहिती दिली जाते असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 84.76 टक्के असून अधिक आहे.

2. स्वच्छतेविषयी माहिती दिली जाते असे म्हणणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 69.52 टक्के असून निम्म्यापेक्षा अधिक आहे.

3. मुलांच्या संगोपनाविषयी माहिती देणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 54.28 टक्के असून निम्म्यापेक्षा अधिक आहे.

4. पोष्टांच्या व्यवहाराविषयी माहिती देणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 43.80 टक्के असून निम्म्यापेक्षा कमी आहे.

5. बँकेच्या व्यवहाराविषयी माहिती देणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 40.95 टक्के असून निम्म्यापेक्षा कमी आहे.

यावरुन असा निष्कर्ष निघतो की, जास्तीत जास्त प्रौढांना विषयास अनुसरुन सामान्यज्ञान दिले जात आहे.

44. साक्षरता अभियान समितीकडुन प्रौढ वर्गांना मिळालेल्या साहित्याचा योग्य वापर व हाताळणी झाली आहे असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 96.19

टक्के असून अत्याधिक आहे व तसेच योग्य वापर व हाताळणी झाली नाही असे सांगणारे प्रतिसादक 3.81 टक्के असून अत्यल्प आहेत.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, प्रौढ वर्गाना मिळालेल्या साहित्याचा योग्य वापर व हाताळणी झाली असून ही चांगली बाब आहे.

45. प्रौढांना व मुलांना शिकविताना जाणवलेला फरक पुढील प्रमाणे –

1. मुले चटकन ग्रहण करतात असे सांगणारे प्रतिसादकांचे प्रमाण 20 टक्के असून प्रमाण अल्प आहे.
2. प्रौढांनी ग्रहण क्षमता सावकाश असते असे सांगणारे प्रतिसादक 20 टक्के असून प्रमाण अल्प आहे.
3. मुलांची स्मरणशक्ती तीव्र असते असे सांगणारे प्रतिसादकांचे प्रमाण 18.10 टक्के असून हे प्रमाण अल्प आहे.
4. प्रौढ दुस-या दिवशी लगेच विसरतात असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 41.90 टक्के असून प्रमाण कमी आहे.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, प्रौढ व मुले यांना एकाच पध्दतीने शिकवून चालन नाही. प्रौढांना समजेल असे त्यांच्या कलाने घ्यावे लागते कारण प्रौढांची ग्रहण क्षमता प्रभावी असते.

46. इतर साहित्याच्या आवश्यकतेबाबत माहिती पुढील प्रमाणे –

1. चित्रपटांची आवश्यकता आहे असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 59.04 टक्के असून हे प्रमाण अधिक आहे.
2. अवांतर वाचनाच्या पुस्तकांची आवश्यकता सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 35.23 टक्के असून निग्यापेक्षा कमी आहे.
3. चित्रफितीची आवश्यकता सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 31.42 टक्के असून प्रमाण कमी आहे.
4. ध्यनिफितीची आवश्यकता सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 36.19 टक्के असून प्रमाण कमी आहे.



उपरोक्त विवेचनावरुन असा निष्कर्ष निघतो की, प्रौढ शिक्षण वर्गाना इतर साहित्य, उदा—चित्रपट्टया,चित्रफिती,ध्वनफिती,अवांतर वाचनाची पुस्तके यातील काही साहित्य अल्प प्रमाणात पुरविलेले आहे ते अधिक प्रमाणात पुरविले जावेत व त्यांचा वापर प्रभावीपणे करण्यात यावा.

47.अ. प्रौढ वर्गासाठी शासकीय पातळीवरील लोकांचे सहकार्य मिळते असे सांगणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 91.42 टक्के असून प्रमाण अत्याधिक आहे व शासकीय पातळीवरील लोकांचे सहकार्य मिळत नाही असे सांगणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 3.82 टक्के असून हे प्रमाण अत्यल्प आहे. काहीही प्रतिसाद न देणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 4.76 टक्के असून हे प्रमाण अत्यल्प आहे.

ब. शासनाकडून मिळालेल्या सहकार्याचे स्वरूप पुढील प्रमाणे —

1. मेळाव्यामुळे मार्गदर्शनाच्या रुपाने सहकार्य मिळाले असे सांगणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 49.52 टक्के असून जवळ—जवळ हे प्रमाण निम्मे आहे.
2. प्रौढ वर्गाना भेटी देवुन सहकार्य केले असे सांगणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 51.42 टक्के असून निग्यापेक्षा अधिक आहे.
3. प्रौढ वर्गाच्या अडचणी दूर करुन सहकार्य करण्यात आले असे सांगणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 39.04 टक्के असून हे प्रमाण कमी आहे.
4. सभा,सम्मेलने घेवुन सहकार्य केले असे सांगणा—या प्रतिसादकांचे प्रमाण 20.95 टक्के असून अल्प आहे.

वरील विवेचना वररुन असा निष्कर्ष निघतो की, उपरोक्त बाबीशिवाय साक्षरता अभियानाच्या संपूर्ण योजनेत सर्व गोष्टीमध्ये शासनाचे सहकार्य मिळाले आहे.

यावर अशी शिफारस करावीशी वाटते की, शासनाकडून जे सहकार्य लाभते त्यापेक्षा अधिक सहकार्य लाभले तर प्रौढ साक्षरतेचे कार्य अधिक प्रभावी व परिणामकारक होण्यास मदत होईल.

48. प्रौढ वर्गासाठी स्वयंसेवी संस्थांचे सहकार्य मिळाले असे म्हणणारे प्रतिसादक 74.28 टक्के आहेत तर सहकार्य मिळाले नाही असे सांगणारे प्रतिसादक 25.72 टक्के असून कमी आहे.
49. स्वयंसेवी संस्थाकडून मिळालेल्या सहकार्याचे स्वरूप पुढील प्रमाणे –
1. प्रौढांना प्रेरण देण्यासाठी सहकार्य मिळाले असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 63.80 टक्के असून अधिक आहे.
  2. स्वतः प्रौढ वर्ग चालवून सहकार्य केले असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 25.71 टक्के असून हे प्रमाण कमी आहे.
  3. निरक्षरांच्या अडचणी सोडवून सहकार्य केले असे सांगणारे प्रतिसादक 32.14 टक्के असून प्रमाण कमी आहे.
  4. कलाजतथे कार्यक्रम करून सहकार्य करण्यात आले असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 22.85 टक्के असून अल्प आहे.
- यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, उपरोक्त स्वरूपाचे सहकार्य स्वयंसेवी संस्थांचे मिळाले असून ग्रामीण भागात अत्यल्प सहकार्य मिळते.
- यावर अशी शिफारस करावीशी वाटते की, ग्रामीण भागामध्ये स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग प्रौढ शिक्षण कार्यात अधिक वाढला जावा.
50. साक्षरता अभियानाची ठरवून दिलेल्या वेळेत आपले शिक्षण भाग 1,2,3 पूर्ण झाले आहे असे सांगणारे प्रतिसादक 30.48 टक्के असून प्रमाण कमी आहे. व ठरवून दिलेल्या वेळेत आपले शिक्षण भाग 1,2,3 पूर्ण झाले नाही असे सांगणारे प्रतिसादक 69.52 टक्के असून हे प्रमाण अधिक आहे.
- वरील विवेचनावरून असा निष्कर्ष निघतो की, साक्षरता कार्यक्रमासाठी प्रौढांच्या अभ्यासासाठी दिलेला कालावधी हा अपुरा वाटतो यासाठी हा कालावधी वाढवून घडयाळी 67.50 तासा ऐवजी किमान 80.00 तासाचा करावा.
51. नवसाक्षरांना मुल्यमापनाच्या संदर्भात लावलेले निकष पुढील प्रमाणे –

1. केवळ सही करावयाला येणे हा निकष लावण्यात आला असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 19.04 टक्के असून अल्प आहे.
2. लेखन, वाचन, अंकज्ञान येणे हा निकष लावण्यात आला असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 80.96 टक्के असून अत्याधिक आहे. याशिवाय इतर निकष लावण्यात आले.
1. आपले शिक्षण भाग 1,2,3 यांच्या मधील चाचणी वरून मूल्यमापन करण्यात आले.
2. नवसाक्षरांच्या संभाषणावरून वाचन, लेखन व अंकज्ञान यांच्या नोंदी केल्या गेल्या.
3. शासनाकडून आलेल्या प्रश्नपत्रिका सोडवून घेवून त्याची नोंद संकलित पत्रकात करण्यात आली आहे. आणि त्या प्रत्येक निरक्षरांसाठी वेगवेगळ्या देण्यात आल्या आहेत.
4. वृत्तापत्राचे व छोट्या अकारांत गोष्टीचे पुस्तक वाचनास देवून, नाव व सही करण्यास सांगून मूल्यमापन करण्यात आले.
5. सामान्यज्ञानावर आधारित छोटे-छोटे प्रश्न विचारून मूल्यमापन करण्यात आले.
52. साक्षरता अभियानाच्या यशस्विते संबंधीच्या प्रतिक्रिया पुढील प्रमाणे आहेत.
  1. साक्षरता अभियान अल्प प्रमाणात यशस्वी होईल असे म्हणणा-या प्रति सादकांचे प्रमाण 33.33 टक्के आहे.
  2. साक्षरता अभिमान ब-याच अंशी यशस्वी होईल असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 41.90 टक्के आहे.
  3. मोठ्या प्रमाणात यशस्वी होईल असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 23.82 टक्के आहे.
  4. काहीच नाही असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण 0.95 असून अत्यल्प आहे.
 

“ साक्षरता अभियानातील शिक्षिकांना विचारलेल्या प्रश्नामधून त्यांनी साक्षरता अभियानाची परिणामकारकता वाढविण्यासंबंधी सुचविलेले प्रभावी उपाय” –

1. सुशिक्षित बेकारांचा राहभाग याराठी घेतला जावा त्यामुळे त्यांना कामही मिळेल व उत्साहाने काम करतील. बेकारी व त्यामुळे निर्माण होणारी गुन्हेगारी यास ही आळा बरोल.
2. निरक्षरांना उपस्थिती भत्ता दिला जावा. त्यामुळे त्यांची उपस्थिती वाढले. त्यांना आर्थिक मदत होईल व उपस्थिती वाढल्यास अभियान यशस्वितेस वेळ लागणार नाही.
3. शिक्षकांशिवाय इतरांनाही हे काम दिले जावे. शिक्षकांना हे काम दिल्यामुळे केवळ शिक्षकांचेच काम आहे असा लोकांचा दृष्टिकोन झालेला आहे. त्यामुळे परिणामकारकतेवर परिणाम होतो.
5. ग्रामसेवक, तलाठी यांचे अधिक सहकार्य मिळावे.
6. पदाधिका-यांचे सहकार्य मिळण्यासाठी त्यांचे याबद्दल उद्बोधन केले जावे.
7. सुशिक्षित बेकारांना मानधन देण्यात यावे.
8. स्वयंसेवकांना मासिक मानधन दिले जावे.
9. साक्षरता अभियान ही मोहीम 'ग्राम अभियान' म्हणुन राबविण्यात यावी.
10. नवसाक्षरांसाठी सुल
11. वाचनमाला सुरु केली जावी.
12. नवसाक्षरांना कर्जपुरवठा करुन स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी संधी दयावी.

प्रस्तुत संशोधनातील काही महत्वाच्या सर्वसामान्य शिफारसी —

1. निरक्षरांचे सर्वेक्षण करण्यासाठी किमान तीन दिवस व जास्तीत जास्त एक आठवडयाचा अवधी दिला जावा.
2. स्वयंसेवक व तज्ञ मार्गदर्शक म्हणुन स्त्री शिक्षिकांचे प्रमाण वाढवावे.
3. साक्षरता वर्गासाठी लागणा-या पुरेशा भौतिक सुविधा उपलब्ध करुन देण्याचा प्रयत्न केला जावा. उदा — वीज, जागा वैगरे
4. प्रौढ वर्गाच्या समस्या सोडविण्यासाठी गावातील प्रतिष्ठित व्यक्तींचे अधिकाधिक सहकार्य मिळविण्याचा प्रयत्न केला जावा.

5. स्वयंसेवी संस्थांना काही गावे दत्तक देवुन ती त्यांचे कडून साक्षर करुन घ्यावीत.
6. गावातील शारानाचे प्रतिनिधी ग्रामरोवक व तलाठी यांचा राकीय सहभागचा कार्यात घेणे अत्यावश्यक आहे.
7. निरक्षरांची उपस्थिती नियमित राहण्यासाठी त्यांना उपस्थिती भत्ता दिला जावा.
8. साक्षरता वर्ग चालविणा--या शिक्षिकांना आर्थिक झळनतने सोरावी लागू नये म्हणुन मानधना व्यतिरिक्त वर्गासाठी स्वतंत्र अनुदान देण्यात यावे.
9. प्रौढांच्या अभ्यासासाठी दिलेला कालावधी हा अपूरा वाटतो यासाठी हा कालावधी वाढवुन घडयाळी 80.00 तासांचा करावा.
10. प्रचार व प्रसार माध्यमांचे अधिक सहकार्य घेणे आवश्यक आहे त्यामुळे जाणीव जागृती अधिक प्रमाणात होवु शकले.
11. सुशिक्षित बेकारांचा सहभाग घेतला जावा.
12. निरक्षरांना साक्षर झाल्यावरच रेशनचे धान्य व सरकारी रावलती मिळतील असा दंडक करावा.
13. सुशिक्षित महिलांना सहभागी करुन होवुन निरक्षर स्त्रियांना साक्षर करण्यासाठी उपयोग करुन घेतला जावा.
14. या कार्यात शालेय शिक्षक,विद्यार्थी युवक—युवती, माजी सैनिक,इतर निवृत्त व्यक्ती, विकास कार्यात प्रत्यक्ष क्षेत्रीय कार्य करणारे सेवक, याशिवाय निमशाराकिय संस्था, नगर पालिका, जिल्हा परिषदा, पंचायत राज्यसंस्था, युवक केंद्रे, कामगार संघटना, विद्यापीठे, समाजकार्य करणा—या संस्था या सर्वांना यात सामावून घेतले तर अभियान अधिक प्रभावीपणे यशस्वी होवु शकेल.
15. कारखाने व विविध व्यवसायाच्या ठिकाणी अशिक्षित मजूर व कामगार यांच्यासाठी त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी साक्षरता प्रचार कार्य करण्याची सक्ती करावी.

16. या कामाला सतत निरीक्षण, नियंत्रण आणि प्रोत्साहन मार्गदर्शनाची जरूरी आहे त्यासाठी तशी यंत्रणा अधिक कार्यक्षम असावी.
17. प्रौढ शिक्षणात केवळ साक्षरता हा घटक नरून त्याबरोबर प्रौढांना प्रचालित घडामोडीत ज्ञान देणे व त्यांची कार्यकुशलता वाढविणे हे महत्त्वाचे आहे. त्यानुसार प्रौढ साक्षरता वर्गाची कार्यवाही व्हावी.

पुढील संशोधनासाठी विषय –

1. आदिवासी भागातील निरक्षरतेच्या कारणांचा एक अभ्यास
2. सोलापूर जिल्ह्यातील साक्षरता अभियानाचे मूल्यमापन एक चिकित्सक अभ्यास
3. उत्तर सोलापूर तालुक्यातील 9 ते 14 वयोगटातील विद्यार्थ्यांच्या गळतीच्या समस्यांचा अभ्यास,
4. सोलापूर जिल्ह्यात नवसाक्षरांसाठी तयार केलेल्या साक्षरेत्तर कार्यक्रम एक चिकित्सक अभ्यास,